انيلا ’انمول‘ ميمڻ

ادبي تاريخن جا تضاد

(ڪلاسيڪل شاعرن جو ادبي تاريخن ۾ تذڪرو)

Classical Sindhi Poets in the History of Sindhi Literature

Abstract

This research paper aims to examine the discussion of classical Sindhi poets in the context of the development of Sindhi literary history. It is worth noting that Khan Bahadur Muhammad Siddique Memon is credited as the pioneer in writing the history of Sindhi Literature. The initial part of his work is dedicated to poetry, while the subsequent part encompasses essays, both poetic and prose. After 35 years, in 1962, Dr. Nabi Bux Baloch published his meticulously researched book titled ‘Sindhi Boli Aen Adab ji Tarikh’ (A history of Sindhi language and literature), which extensively covers the origins, evolution, and structure of Sindhi language, alongside its linguistic composition, scope, and literary traditions. Moreover, it describes the Samma period as the flourishing era of high Sindhi poetry and discusses the rise of Sindhi literature and its fluctuations. In 2004, the Sindhi Language Authority released a three-volume book titled ‘Sindhi Adab ji Tarikh’ (History of Sindhi Literature) by Dr. Abdul Jabbar Junejo, with two volumes dedicated to poetry and the third shedding light on prose. Additionally, Akbar Laghari’s ‘Sindhi Adab jo Mukhtasir Jaizo’ (Brief Overview of Sindhi Literature) explores 192 poetic styles within a single volume. This research paper critically compares and analyzes the poetic aspects discussed in these histories of Sindhi Literature, examining the development of poetry, its stylistic categorization, commentaries, criticism, and innovation.

Keywords: classical Sindhi poets, History of Sindhi literature, Criticism, literary traditions.

ادبي تاريخن جو تعارف

سنڌ ۾ سڀ کان پهرين ادبي تاريخ خان بهادر محمد صديق ميمڻ لکي. جنهن جا چار ڇاپا ڇپجي چڪا آهن. ان جو پهريون ڇاپو 1937ع ۾ سنڌي مسلم ادبي سوسائٽي

حيدرآباد طرفان شايع ڪيو ويو. هن مقالي لاءِ اُن ڪتاب جي چوٿين ڇاپي کي آڌو رکيو ويو جيڪو سن 2000ع ۾ ڇپيو.

ميمڻ محمد صديق پنهنجي تاليف ”سنڌي ادبي تاريخ“ کي ٻن ڀاڱن ۾ ورهايو آهي. پهريون ڀاڱو شاعريءَ تي مشتمل آهي ۽ ٻيو ڀاڱو مضمون (نثر ۽ شاعري) تي مشتمل آهي. منهنجو تحقيقي اڀياس فقط شاعري واري ڀاڱي تي آڌاريل آهي. جنهن ۾ شاعرن جي سوانح حيات، شعري داخلائن ۾ ورجاءُ ۽ تضاد يا نواڻ بيان ڪيل آهي.

محمد صديق ميمڻ پهرئين ڀاڱي جي شروعات علم و ادب سنڌ جو علم ادب، سنڌي ٻوليءَ جي ماهيت، عربي سنڌي صورتخطي کان پوءِ اوائلي سنڌي شعر کان ڪئي آهي.

محمد صديق ميمڻ، دودي چنيسر جي قصي واري موجود شاعريءَ کي اوائلي سنڌي شاعري ڪوٺي ٿو. جڏهن ته سنڌي جو جهونو ۽ نج شعر ماموين جي بيتن کي چوي ٿو. جيڪو فقط هڪ بيت ڏنل آهي. ان کان پوءِ سنڌيءَ جو بنيادي ۽ تحريري شعر قاضي قادن جو ڄاڻائي ٿو. مطلب ته صديق ميمڻ تحريري صورت ۾ مليل شعر جي ڪري قاضي قادن کي ئي پهريون شاعر مڃي ٿو. ان کان پوءِ سما دور جي شاعرن کان وٺندي انگريز دور تائين ڪيترن ئي اهم شاعرن جو ذڪر ڪري ٿو پر هن ڪيترن ئي اهم شاعرن کي پڻ نظر انداز ڪيو آهي. جيڪو سندس لکيل ادبي تاريخ ۾ هڪ وڏو خال آهي. ان جو ذڪر ڊاڪٽر بلوچ پنهنجي ادبي تاريخ ۾ ڪيو آهي.

هي ڪتاب، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي ’سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب جي تاريخ‘ بابت تحقيق تي مشتمل آهي، جنهن جا هن وقت تائين چار ڇاپا پڌرا ٿي چڪا آهن. پهريون ڇاپو 1962ع ۾ شايع ٿيو جنهن ۾ 500 ق. م کان 1520ع، سمن جي دور تائين تاريخ شامل آهي. ڪتاب جو ٻيو ايڊيشن 1980ع ۾ شايع ٿيو جنهن ۾ 500 ق. م کان 1690ع، ارغون، ترخان، مغليه دور تائين سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب جي تاريخ شامل ڪئي وئي آهي. ڪتاب جو ٽيون ايڊيشن 1990ع ۾ ڇپيو، جنهن ۾ 500 ق. م کان 1860ع ٽالپرن جي دور تائين جو تذڪرو شامل آهي. ڪتاب جو چوٿون ڇاپو 1999ع ۾ ڇپيو آهي، جنهن ۾ 500 ق. م کان ٽالپر دور جي خاتمي کانپوءِ تائين واري تاريخ شامل آهي. ڪتاب جا پهريان ٻه ڇاپا سنڌ يونيورسٽي پريس شايع ڪيا.

هن ڪتاب جي پهرين ٽن بابن ۾ سنڌي ٻوليءَ جي اصل نسل، ترقي ۽ تشڪيل تي روشني وڌي وئي آهي. باب چوٿين ۾ سنڌي ٻوليءَ جي تعمير ۽ توسيع ۽ زباني ادب

جي اوسر بيان ڪئي ويئي آهي. باب پنجين ۾ اعليٰ معياري شاعري جي ابتدا سمن جي دور ۾ بيان ڪيل آهي. ان ڪان پوءِ ڇهين، ستين ۽ اٺين باب ۾ سنڌي ادب جي عروج ۽ لاهن چاڙهن کي تحقيقي انداز ۾ بيان ڪيو ويوآهي. ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، بابا فريد شڪر گنج کان ويندي ساميءَ تائين تقريباً هر ننڍي وڏي شاعر جي شاعريءَ تي روشني وڌي آهي. پر ڪجهہ ٻيا بہ اهم شاعر رهجي وڃن ٿا جن جي شاعري کي نظرانداز ڪيو ويو آهي جن جو ذڪر محمد صديق ميمڻ ۽ ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو ۽ اڪبر لغاري ڪن ٿا.

ادبي تاريخن جي تسلسل ۾ جيڪا نئين ادبي جوڙجڪ ڪئي ويئي آهي اها ”سنڌي ادب جي تاريخ“ ٽن جلدن ۾ ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو جي آهي. جنهن جا ٻہ جلد شاعري ۽ ٽيون جلد نثر تي مشتمل آهي.

جلد پهريون، سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ پاران 2004ع ۾ ڇپجي پڌرو ٿيو جنهن ۾ سنڌي شاعريءَ جي ابتدا ڇپجي پڌرو ٿيو. جنهن ۾ سنڌي شاعري جي ابتدا کان ويندي عروضي شاعريءَ جي ابتدا، لوڪ ادب کان ميرن جي صاحبي ۽ سنڌي موسيقيءَ تائين بيان ڪيل آهي. پوين ٻنهي ادبي تاريخن کان پوءِ ڊاڪٽر عبدالجبار جي لکيل ادبي تاريخ گهڻي قدر مڪمل ۽ وڌيڪ معياري لڳي ٿي. ڇاڪاڻ تہ سندس ادبي تاريخ ۾ پوين ٻن ادبي تاريخن جو ورجاءُ حوالن جي سگهاري ڪڙي آهي. ان کان علاوه ان ۾ گهڻي تحقيق کان پوءِ ادبي تاريخ کي وڌائي ويجهائي لکيو ويو آهي. پر ڪجهہ اهڙا شاعر بہ آهن جن جي پوين ٻن تاريخن ۽ اڪبر لغاري واري ادبي تاريخ ۾ آهي. پر ڊاڪٽر عبدالجبار جي ادبي تاريخ ۾ ذڪر نہ آهي. جن جو ذڪر هيٺ ڏجي ٿو.

هن تحقيق لاءِ چونڊيل چوٿون ڪتاب ”سنڌي ادب جو مختصر جائزو“ اڪبر لغاري جو آهي. جيڪو هڪ ئي جلد ۾ 192 صفحن تي مشتمل آهي. جنهن جو مهاڳ ڊاڪٽر اسحاق سميجي لکيو آهي. هي ڪتاب مختصر ۽ جامع هجڻ جي ڪري سي ايس ايس ۽ پي سي ايس سميت سنڌي ليڪچرر جي تياريءَ لاءِ گهڻو پڙهيو ويندڙ ڪتاب آهي. مون وٽ ان جو ٻيهون ڇاپو موجود آهي جيڪو روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو، سنڌ 2018ع ۾ ڇپيو آهي. هن ڪتاب ۾ فقط ڪجهہ ئي اهم اهم شاعرن تي نظرثاني ڪئي وئي آهي. جڏهن تہ وڏن ۽ اهم شاعرن جي فهرست کي نظر انداز ڪيو ويوآهي جن جو ذڪر محمد صديق ميمڻ، ڊاڪٽر بلوچ ۽ ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو جي ادبي تاريخن ۾ ڪيو ويو آهي.

سنڌي شاعريءَ جون پاڙون ڏرتيءَ جي پاتال ۾ کتل آهن. تحقيق مان پتو پوي ٿو تہ هي ڌرتي شاعرن جي ڌرتي رهي آهي ۽ هتي علم ۽ ادب جا اهڃاڻ تمام قديم دور کان ملن ٿا.

ادبي تاريخن ۾ اوائلي سنڌي شعر:

محمد صديق ميمڻ سنڌ جي ادبي تاريخ ۾ پٽن ۽ پانن جي زباني ڳايل دودي چنيسر جي جنگ کي اوائلي شاعري ڪوٺي ٿو.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ, 'سنڌي ٻولي ۽ ادب جي تاريخ' ۾ "اره اصره ککرا کي کره مندره" واري مليل مفروضي کي تاريخ لاءِ هڪ قيمتي وٿ ڄاڻائي ٿو. مجمل التواريخ والقمص جي مصنف کيس "سر زمين سنڌ جو شاعر" آهي.

بلوچ صاحب جنهن بيت کي اوائلي شعر ڄاڻائي ٿو, اهو امام حافظ ابو حاتم جي ڪتاب روضة العقلا وترهز الفضلا ۾ لکيل آهي تہ "مون ابراهيم کان ٻڌو تہ, جنهن ابن ابي الفعفاع کي چيو تہ مون سان ابو هديل ڳالهہ ڪئي ۽ چيائين تہ آئون يحييٰ خالد برمڪي وٽ وينو هوس جو هڪ هندي شخص پنهنجو مترجم سان گڏ ڪچهري ۾ آيو: يحييٰ کي مترجم چيو هي شخص شاعر آهي ۽ توهان جي مدح ڪئي اٿس. يحييٰ چيو تہ پلي ٻڌائي انهيءَ تي هن شخص وراڻيو.

اره اصره ککرا کي کره مندره

اسان وٽ نيڪين جو ذکر ٿيندو آهي تہ تنهنجو مثال ڏيندا آهن. (1)

ٻئي هنڌ اهو ساڳيو بيت حضرت بلال حبشيءَ جو نبي ڪريم ﷺ جن جي تعريف ۾ بيان ٿيل ڄاڻائي ٿو جنهن جو حوالو ابن نورالدين المڪي جي ڪتاب "نزهة الجليس" مان ورتل آهي.

عربن جي ادبي ذوق ۽ قدردانيءَ جي ڪري ڊاڪٽر بلوچ, عرب دور کي سنڌي شاعري جو اوائلي دور ڄاڻائي ٿو. پر اهو واضح ڪري ٿو تہ هن دور جو ادب لکت جي صورت ۾ محفوظ ناهي رهي سگهيو.

ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو سنڌي ادب جي تاريخ ۾ ڊاڪٽر بلوچ جي ادبي تاريخ جو ورجاءُ ڪيو آهي ۽ ان تذڪري کي وڌائيندي لکي ٿو تہ هي شعر حضرت بلال حبشيءَ جي مزار تي لکيل آهي ۽ عربي ڪتابن ۾ لکجڻ سبب پنهنجي اصلي صورت ۾ رهيو آهي.

هڪ ٻي راءِ پيش ڪندي ڊاڪٽر جبار لکي ٿو ته:

”شاعر يا صاحب ممدوح جو نالو منڌرو هو يا هو ذات جو منڌرو هوندو. بغداد وڃڻ کان اڳ اهو شعر سنڌ (لاڙ) ۾ چيو هوندائين صورت حال کي منهن ڏيڻ لاءِ برمڪي وزير اڳيان اهو شعر پڙهيو هجيس. انهيءَ ڪري شعر جو اصل متن هيٺن هوندو.

اهڙا ٻڙا ڪو (نه) ڪري، ڪ ڪري منڌرو
منڌرا قوم لاڙ ڏکڻ بدين ۾ آباد آهي
موليٰ مٿان مون، ٻڙو لاه مَ ٻاجھ جو. (شاهه) (2)

اڪبر لغاري ’سنڌي ادب جو مختصر جائزو‘ مفروضي تحت عربن جي دور کي سنڌي شاعري جو دور تسليم نه ٿو ڪري بلڪ سومرا دور کي سنڌي شاعريءَ جو دور مڃي ٿو.

اوائلي شعر بابت معياري ادبي تاريخن جنهن شعر تي بحث ڪيو آهي جيڪڏهن ان کان پهرين تاريخ تي نظر ڊوڙائجي ته اسان کي راءِ دور 495ع کان 632ع ۾ چچنامي مطابق راءِ سهاسي وٽ رام نالي هڪ صاحب، هو جيڪو سيني دفتري ڪمن جي خط و ڪتابت ڪندو هو. ان وقت به سنڌي ٻولي رائج هئي. مؤرخن جي خيال مطابق اها سنسڪرت، هندي ۽ فارسي جي ملاوت واري سنڌي ٻولي هئي. ان کان برهمڻ دور تي نظر وجهجي ته موهني ديويءَ جا چڇ ڏانهن لکيل سنڌي شعر ۾، ان کان پوءِ عرب دور ۾ قرآن پاڪ جو منظوم سنڌي ۾ ترجمو سيني ڳالهيون ان شيءَ جي ثابتي ڏين ٿيون ته سنڌي شاعريءَ جون پاڙون ڌرتيءَ جي پاتال ۾ کتل آهن.

شاعري فرد جي اندر جي احساسن، جذبن، امنگن، خيالن، خوابن، سوچن ۽ فرد گهرائي ۾ اڀرندڙ خيالن جو مترنم اظهار آهي. جيڪي هو ڪنهن به واقعي حادثي يا ڪنهن به نظر ايندڙ منظر کان پوءِ ڦٽن ٿا. انهن خيالن جي مترنم اظهار جو نالو شاعري آهي. انسان هڪ سماجي جانور آهي جيڪو ازل کان ڏک، غم، خوشي ۽ راحت کي مترنم انداز ۾ پيش ڪرڻ ۾ فرحت محسوس ڪندو آهي.

اهڙي طريقي سان شاعري به انسان ٻولي ٻولڻ گڏئي شروع ٿي آهي، ۽ سنڌ ۾ تحريري صورت ۾ اسان کي سومرا دور ۾ ئي شاعري ملي ٿي. ڪنهن به ادب جي تاريخ ان جي ثابتيءَ تي بنياد رکي ٿي ۽ اها ثابتي اسان کي سومرن جي دور کان ملي ٿي.

ڪلاسيڪل شاعري

ڪلاسيڪل جي لفظي معني آهي اعلي درجي وارو معياري يا عمدو.

سنڌي ڪلاسيڪل شاعريءَ کي اساسي شاعري چيو وڃي ٿو جيڪا نج سنڌي ڌرتيءَ جي پيداوار آهي جنهن املهه ماڻڪ پيدا ڪري ادبي سرمايو پيش ڪيو آهي. جيڪو اسان لاءِ قابل فخر آهي.

بورنيتيئر مطابق:

> ”ڪلاسيڪل دور هر قوم جي تاريخ ۾ هڪ پيرو ايندو آهي ۽ اهو ان وقت ايندو آهي، جڏهن ان جي زبان ڪمال درجي کي پهچندي آهي“

ان ۾ ڪو شڪ نه آهي ته ڪلاسيڪل شاعرن سنڌي شاعريءَ کي ڪمال درجي تي پهچايو آهي.

ڪلاسيڪل شاعري اهڙي شاعري آهي، جيڪا هميشه جيئري رهي ٿي، جنهن تي زماني جي لاهن چاڙهن جو ڪوبه اثر نه پئي ۽ هر دور ۾ پنهنجو اصل مقام قائم ۽ دائم رکي ۽ پنهنجي خوبصورتي برقرار رکي.

ڪلاسيڪي ادب اهو ادب آهي جيڪو پنهنجي ابديت ۽ آفاقيت ۽ گهرائيءَ حسن ۽ صداقت جي ڪري زماني جي طوفانن ۽ انقلابي حالتن بدلجن ٿيون پر اهڙي ادب جي عظمت ۾ ڪو فرق نه ٿو اچي اهوئي ڪلاسيڪل ادب آهي. (3)

سنڌي ادب ۾ ڪلاسيڪل شاعريءَ جي شروعات، ادبي تاريخن مطابق بابا فريد گنج شڪر کان ٿئي ٿي.

گهڻا محقق، قاضي قادن کي پهريون سنڌي شاعر مڃين ٿا پر حقيقت اها آهي ته بابا فريد جا ڪيترائي دوها Couplets ملن ٿا، جيڪي فن ۽ موضوع جي لحاظ کان ڏاڍا سهڻا ۽ سگهارا آهن. هن وقت جيڪڏهن بابا فريد جي مزار پنجاب ۾ آهي ته ان جو مطلب اهو نه آهي ته هو ڪو سنڌي شاعر نه هو، بلڪه ان وقت سنڌ جون حدون ملتان کان به اڳتي هيون. بابا فريد نه فقط سنڌيءَ جو پر پنجابي ۽ سرائڪيءَ جو به پهريون شاعر آهي، جنهن جي شاعري تاريخ ۾ لکت ۾ ملي ٿي.

ڪلاسيڪل شاعر

بابا فريد مسعود شڪر گنج:

بابا فريد شڪر گنج جو اصل نالو مسعود ۽ لقب فريدالدين هو. پاڻ برصغير جو وڏو صوفي ۽ عالم ٿي گذريو. پاڻ 1173ع ۾ ملتان جي هڪ ڳوٺ ڪوتو وال ۾ ڄائو.

سندس والد جو نالو جمال الدين سليمان هو جيڪو پڻ ڪامل ولي ۽ بزرگ هو ۽ سندس نسب جو شجرو حضرت عمر رضہ سان ملي ٿو. پاڻ چشتيہ طريقي جو پوئلڳ هو. سندس وفات 5 محرم 666ھ بمطابق 1265ع تي ٿي. سندس عرس هر سال ملهايو وڃي ٿو. ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ پنهنجي ادبي تاريخ ۾ ڪيترن ئي ولين ۽ بزرگن جو ذڪر ڪري ٿو جن انسانن جي اخلاقي ۽ روحاني تربيت لاءِ ذڪر ۽ سماع جا سلسلا شروع ڪيا. جيڪي جهونگاري عقيدتمندن جي اصلاح ڪئي ويندي هئي سي سنڌيءَ ۾ هئا اهو فڪر بيتن ۽ ڪافين جي صورت ۾ ذاڪر ۽ قوال سنڌ ۽ ملتان واري پٽيءَ ۾ ڳائي مشهور ٿيا. سومرن حاڪمن جي ساڻن گهڻي عقيدت هئي. بابا فريد جي سلسلي ۾ سماع کي خاص اهميت هئي.

ڊاڪٽر بلوچ صاحب، بابا فريد جي دوهن ۾ سنڌي لفظن جي استعمال بابت مير خورد ڪرمانيءَ جي تصنيف سير الاولياء جو حوالو ڏيندي لکي ٿو تہ بابا فريد چڱي طرح هندي ڳالهائي سگهندو هو. ”جيڪا ان وقت جي سرائڪي سنڌي ٻولين جي آميزش واري زبان هئي“.

ڊاڪٽر بلوچ صاحب حضرت بابا فريد جي باري ۾ رايو پيش ڪندي چوي ٿو تہ پاڻ عام مقامي ٻولي ”هندوي“ جو ڄاڻو هو ۽ ان ۾ دوها چيا اٿس. ٻي راءِ ۾ اهو ڄاڻائي ٿو تہ ڪيترن ئي محققن جي راءِ موجب اهي دوها بابا فريد جا ناهن پر سندس جاءِ نشين فريد ثانيءَ جا آهن. جيڪي سکن جي ڌرمي ڪتاب ”گرو گرنٿ“ ۾ ڏنل آهن. جن ۾ ڪن دوهن تي سرائڪيءَ سنڌي جو رنگ چڙهيل آهي.

ڊاڪٽر صاحب آدگرنٿ/گروگرنٿ ۾ لکيل بيتن جي باري ۾ سنڌي لفظن جي هجڻ جو ذڪر ڪري ٿو. سندس ڪتاب ۾ ڏنل چار بيتن مان هي بيت جيڪي هن وقت بہ مشهور آهن انهن بيتن جي معني ڏي ٿو.

آدگرنٿ ۾ ڏنل

سرور پکي هيڪڙو ڦاهيوال پچاس
سر ۾ پکي هيڪڙو پاڙهيري پنجاه
رکي جي الله، لڏي لهرين وچ ۾. (4)

ڊاڪٽر بلوچ صاحب آدگرنٿ ۾ لکيل بيتن جي سنڌ بابت اها ڳالهه به واضح ڪري ٿو ته سنڌن بيت دوهيڙن سان گڏوگڏ سورٺي جي سنڌ ۾ پڻ ملن ٿا.

ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو سنڌي ادب جي تاريخ ۾ بابا فريد گنج شڪر جي باري ۾ ڊاڪٽر بلوچ جي راءِ جو ورجاءُ پيش ڪيو آهي ان ۾ ڪابه نواڻ يا وڌيڪ تحقيقي ڪم ظاهر نه پيو ٿئي.

جڏهن ته محمد صديق ميمڻ ۽ اڪبر لغاري بابا فريد جي باري ۾ پنهنجي ادبي تاريخن ۾ ڪوبه ذڪر نه ڪيو آهي.

سيني ادبي تاريخن تي تحقيقي ۽ تنقيدي نظر وجهندي اهو اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته سومرن جي اوائلي دور ۾ جيڪا ڳاڻ سنڌي ڳالهائي ويندي هئي ان تحت بزرگن ۽ صوفين، ماڻهن جي اخلاقي ۽ روحاني تربيت لاءِ سنڌن ئي زبان ۾ بيت چئي ان تربيت کي آسان بڻايو بيتن کي پڙهندي اهو اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته بابا فريد گنج شڪر ئي سنڌي ٻوليءَ جو پهريون شاعر هو جنهن ان وقت جي رائج سنڌي ٻولي مطابق شاعري ڪئي.

قاضي قاضن

قاضي قادن بن قاضي ابوسعيد بن زين الدين بن قاضي قادن جو تحريري شعر ملڻ ڪري خانبهادر صديق ميمڻ کيس سنڌ جو پهريون شاعر تسليم ڪري ٿو. کيس سيوهڻ جي بزرگن مان ڄاڻائي ٿو ۽ سندس پيدائشي سال نامعلوم لکي ٿو ۽ وفات جو سال 958ھ مطابق 1551ع ڄاڻائي ٿو. بنارس جي سيد محمد جونپوري جو مريد هو جيڪو تمام وڏو صوفي بزرگ ٿي گذريو آهي. مرزا شاه حسن جي دور حڪومت ۾ 1851ع ۾ بکر جو قاضي يا جج مقرر ٿيو ۽ پيريءَ ۾ استعفا ڏنائين.

وڌيڪ لکي ٿو ته سندس پارسيءَ ۾ ٺهيل هڪ ديوان به هو ۽ ڪڏهن سنڌي بيت به چيائين جيڪي 7 بيان العارفين ۾ موجود آهن جيڪي شاه ڪريم مريدن کي ٻڌائيندو هو. شاه ڪريم، شاه لطيف، سامي ۽ ٻين ڪافي شاعرن، قاضي قادن جي شاعريءَ جو رنگ اپنايو آهي. جيڪو تصوف جي صورت ۾ آهي. قاضي قادن اهو پهريون شاعر آهي جنهن مرشد لاءِ جوڳي استعمال ڪيو.

جوڳيءَ جاڳايوس ستو هوس ننڊ ۾.

قاضي قادن جي جوڳي لفظ جي استعمال مان سندس ڪشاده دلي ۽ ڪشاده خيال جو پتو پوي ٿو پر ان وقت جا ظاهري عالم سندس ان بيت گوئيءَ کي نندينڊا هئا. پر زنده

دل عالم هجڻ ڪري مٽس ڪو فرق نہ پوندو هو. پاڻ ۾ سندس مرشد بنارسي سمجهندا هئا.

پنهنجي علم ۽ عمل جي خاڪي کي هن بيت ۾ سمائين ٿا:

ڪنز قدوري ڪافيہ ڪي ڪين پڙهيوم
سو پار ئي ٻيو جتان پرين لڌوم. (5)

خانبهادر ميمڻ جوڳي لفظ تي تفصيلي بحث ڪيو آهي ۽ ٻين شاعرن استعمال ۾ آندو آهي پر قاضي صاحب لاءِ چوي ٿو تہ "هڪ ئي بيت هڪ ئي رانجهو لک دا ، مصداق بڻجي ويو."

ان کان پوءِ ٻئي بيت ۾ دنياوي علم ۽ معلومات کي واڳونءَ سان مشابهت ڏي ٿو.

سيئي سيله ٿيام پڙهيام جي پاٽان
اکر اڳيان اهڙي واڳو ٿي وريام. (6)

واڳون هڪ خطرناڪ جانور آهي جنهن جهڙو ٻيو ڪونہ آهي. قاضي صاحب ظاهري علم کي واڳونءَ سان ڀيٽي انسان کي اوڙاھ ۾ ڪرڻ جي ڳالهہ ڪري ٿو ۽ ان بيت کي شاھ جي بيت سان ڀيٽيندي

اکر پڙھ الف جو ٻيا ورق سڀ وسار

لکي ٿو تہ قاضي قادن ظاهري تعليم جي پوري اپٽار ڪئي آهي. جنهن ڪري ڪيس وڏو پڙهيل ڄاڻائي ٿو ۽ قاضي جي ان آزمودي کي مؤثر ڪري ڄاڻائي ٿو ۽ شاھ صاحب نلهي نصيحت ڪري ۽ دليل حجت پيش نہ ڪئي آهي. فقط الف وارو اشارو ڏنو آهي.

افسوس جو اظهار ڪندي لکي ٿو تہ قاضي صاحب جا فقط 7 بيت بيان العارفين ۾ آهن نہ تہ سندس گهڻو ئي ڪلام هوندو. قاضي قادن، قدرت جي ڪرشمن ۽ رازن کي هنن سٽن ۾ پروڙڻ جي ساراھ ڪري ٿو.

ڪنز قدوري قافيہ جي پڙهي پروڙين سڀ
نہ ڪر منديءَ ماڪوڙي کوھ ۾ پئي ڪڇي اُپ.

"اپ ڪڇڻ" معني "ناممڪن ڪم ڪرڻ" اهو اصطلاح بہ سڀ کان پهرين قاضي قادن جو جوڙيل پائڻي ٿو. دنيا کي کوھ ۽ انسان کي منديءَ ماڪوڙيءَ سان ڀيٽي ٿو ۽ همہ اوست واري راز کي هڪ بيت ۾ بيان ڪيو آهي.

سائر ڏيئي لت اوچي نيچي ٻوڙئي
هيڪائي هڪ ٿيو ويئي سڀ جهت. (7)

هن بيت جي وضاحت ڏيندي خانبهادر ميمڻ لکي ٿو تہ وحدانيت ۾ خودي مٽجي وئي ۽ سڀ پاسا غرق ٿي هڪ ٿي ويا مطلب اهڙو تہ ڪمال بيت ۾ سمايو آهي جڻ ڪوزي ۾ درياهہ بند ڪيو اٿس. ان ئي بيت کي شاهہ سائين جي سر سهڻيءَ جي بيت سان ڀيٽي قاضي قادن جي قدرت جي مشاهدي کي ڪمال جو درجو ڏئي ٿو ۽ تنقيد ڪندي لکي ٿو تہ ”ائين نہ آهي تہ قاضي سنڌ جي چالو قصن کان واقف نہ هو جو ماڻهن کي انهن ڏانهن مائل ڪري نصيحت جا نڪتا پر اثر ڪري. “

مطلب تہ ضرورت آهر انهن قصن ڏي اشارو ڪيائين ٿي باقي پاڻ مشاهداتي انداز ۾ لکي ٿو.

سڄڻ منجهہ هئام مون اٿي ويا اونيا
هيڏانهن هوڏانهن هٿڙا، هنبڙي جاڙ وڏام.

هي اوني ۽ اُٺ سسئي جي قصي سان منسلڪ آهن. خانبهادر قاضي قادن جي بيتن کي شاهہ لطيف جي بيتن سان ڀيٽيو آهي ۽ شاهہ پنهنجي شاعري ۾ قاضيءَ قادن جو اثر قبوليو آهي. جنهن جو هڪ مثال ڏي ٿو. باالله ري پريان، نہ ڏسجي ڪي ٻيو

شاهہ سائين سر مارئيءَ ۾ چوي ٿو:

باالله ري پرين سڀ اونداهي پايان. (8)

قاضي قادن متعلق ڊاڪٽر بلوچ جي تحقيق:

خانبهادر جي راءِ جو ورجاءُ ڪندي ڊاڪٽر بلوچ بہ قاضي قادن کي پهريون شاعر مڃي ٿو ۽ کيس اساسي سنڌي شاعريءَ جو ابو چوي ٿو. سندس شاعريءَ ۾ استعمال ڪيل ٻولي بکر واري علائقي جي ڄاڻائي ٿو ۽ سندس نالي تي بحث ڪندي قاذن، قادن جي ٻي صورت ڄاڻائي ٿو. ان کان علاوه سندس بيتن جو وڏو ذخيرو ديوناگري لپيءَ ۾ ملڻ ۽ ان ۾ ’ڪاجي ڪاجن‘ لکيل هئڻ سبب اهي بيت قاضي قادن جا ڄاڻائي ٿو. خانبهادر کيس سيوهڻ جو ڄاڻائي ٿو جڏهن تہ ڊاڪٽر بلوچ سندس وڏن کي سيوهڻ ۽ ٺٽي جو ڄاڻائي ٿو. سندس وڏي ڏاڏي قاضي ابوالخير جو بکر جو مقيم هجڻ جي ڪري قاضي قادن کي بکري ڪوٺي ٿو. سندس ڄمڻ جو سال اندازي موجب 87هـ مطابق 1465ع لکي ٿو. سندس ويجهي ۾ ويجهو مصنف مير معصوم شاهہ بکري کي

ڄاڻائي ٿو. جنهن جي ڪري سندس حوالن کي مستند سمجهي ٿو ۽ خانبهادر جو ورجاءُ ڪندي لکي ٿو تہ 75 کان 80 ورهين ۾ استعفا ڏنو هوندائين. مير معصوم جي ڪتاب ’تاريخ معصومي‘ جو حوالو ڏيندي لکي ٿو تہ شيخ عبدالله متقي دربيلي مان روانو ٿي 950ھ ڌاري مديني شريف ۾ قاضي قادن جو صحبتي ٿيو هجي. تحفة الڪرام جو حوالو ڏيندي خانبهادر جو ورجاءُ ڪندي سندس وفات جو سال ساڳيو ڄاڻائي ٿو ۽ سندس تربيت ڄام نظام الدين عرف ڄام نندي جي دور حڪومت (866 تا 919ھ) مطابق ڄاڻائي ٿو.

ان کان پوءِ هڪ ٻِڳهي تفصيلي مضمون ۾ سندس قاضي هجڻ ۽ شاهہ بيگ جي حڪومت ۾ امن قائم ڪرڻ، شاهہ بيت جو سنڌ تي حملو ڪرڻ، سندس اهل و عيال قيد ٿيڻ ۽ انهن کي آزاد ڪرائڻ ۽ دانائي سان فيصلا ڪرڻ جهڙا موضوع موجود آهن.

وڌيڪ وضاحت ڪندي هڪ نواڻ آڻيندي مير معصوم شاهہ بکري جو حوالو ڏئي ٿو تہ: ”قاضي قاضن پاڻ قرآن جو حافظ هو قرات ۽ تجديد جو ڄاڻو هو ۽ حديث، تفسير ۽ اصول فقہ جو عالم هو“. ص 226 انشاءَ پردازي جو تمام وڏو ڄاڻو هو ۽ سندس وفات جو سال ساڳيو خانبهادر وارو ڄاڻائي ٿو. ڪافي ڳالهين جو ورجاءُ ڪندي سندس بيتن جو ذڪر ڪري ٿو.

خانبهادر جي ٻئي نمبر بيت جو ورجاءُ ڪيو آهي ۽ پڙهيوم جي بدران پڙهئو پار کي پاڙهہ ڪري لکيو اٿس. ٽيو نمبر بيت نواڻ جي طور لکيل آهي:

لوڪان نحُوَ صرفُ، مون مطالع سپرين
سوئي پڙهئو سو پڙهان، سوئي سو صرف.

ٽيون بيت خانبهادر جو ڪجهہ لفظن جي فرق سان ورجاءُ ڪيو آهي.

سيلهہ = سيل ٿيام = ٿئام
پڙهيام جي پاٽان = پڙهيا جي پاڻ لئہ
ايري ـ اهڙي ـــ وريام ـــ ورئام

چوٿون بيت خانبهادر جي ڇهين بيت جو ورجاءُ ڪجهہ فرق سان ڏنو اٿس

سڄڻ منجهہ هئام، مون ويني واءُ ٿئا
هيڏان هوڏانهن هٿڙا، هيئن جاڙ وڌام. (9)

پنجون نمبر بيت خانبهادر جي پنجين بيت جو ورجاءُ آهي فقط هيڪائي ــ هيڪائين جي فرق سان ڇهين بيت ۾ خانبهادر هڪ سٽ لطيف سائين سان مشابهت طور ڏني آهي. جڏهن ڊاڪٽر بلوچ سڄو بيت لکيو آهي.

لا لاهيندي ڪن ڪي لا هورهين ناهه
با الله ري پريان ڪٿ نه ڏسي ڪو ٻئو.

ستون بيت خانبهادر جي پهرين بيت جي هڪ سٽ ۾ آهي جڏهن ته بلوچ مڪمل بيت لکيو آهي.

ٺهان پوءِ ٺيوس، سندي پريان پيچري
اٺون بيت خانبهادر نه لکيو آهي.
توکي توڙائين، لاسين لاٽائون
اڇان پڻ آئون، واريو وجهين وچ ۾. (10)

ڊاڪٽر بلوچ هي بيت ’بيان العارفين‘ ۽ گلزار ابرار مان لکيا آهن ۽ بيت جي فن ۽ هيئت سندس بيتن جي تعريف ڪندي لکي ٿو ته فڪر جي بلندي معني جي خوبصورتي ۾ اعليٰ اخلاقي ۽ وجداني شاعري جا مثال آهن.

هي بيت شاهه ڪريم جي واتان چوڻ جي ڪري لاڙيءَ ٻوليءَ جا چوي ٿو. ان کان پوءِ قاضي قادن جا بيت ملڻ جي باري ۾ هڪ ڊگهو بحث ڪندي اهو به ڄاڻائي موضوع ختم ڪري ٿو ته قاضي قادن جي بيتن ۾ نوان مضمون وڏنڊڙ صلاحيت جي تصديق ٿئي ٿي. جن ۾ پهريون پيرو سنگم قاضي قادن جي بيتن ۾ ملي ٿي.

تحقيق جي لحاظ کان مٿين بيتن جي پيٽ ۾ قاضي قادن جا بيت اسان کي وڏي تعداد ۾ ملن ٿا.

عبدالجبار جوڻيجو خانبهادر جي ولادت جي تاريخ نه ڄاڻائي، ڊاڪٽر بلوچ 1465ع ڄاڻائي ۽ ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي 1463ع ڄاڻائي تضاد پيدا ڪيو آهي. قاضي قادن جو ڪلام 1978ع ۾ ڀارت مان مليو جنهن جو ذڪر تفصيلي حصي ۾ ڪيو آهي.

ڊاڪٽر عبدالجبار، ڊاڪٽر بلوچ جي ڏنل سوانح عمري جو ورجاءُ ڪيو آهي. فقط هڪ نُڪتو وڌائي آهي ته ڄام فيروز توڙي ارغون حاڪمن شاهه بيگ ۽ شاهه حسن جي دور ۾ قاضي ۽ اعتماد وارو ماڻهو رهيو آهي. (11)

ان ڪتاب ۾ ڊاڪٽر بلوچ جي ڏنل بيتن جو ورجاءُ پڻ آهي، ۽ انهن مان 6 بيت محمد صديق ميمڻ جا پڻ ڏنل آهن. ڊاڪٽرعبدالجبار بيتن جي وضاحت ڏني آهي. پهرئين بيت ۾ هڪ واقعي ڏانهن اشارو آهي. جنهن ۾ ڪو ماڻهو محراب طرف پير ڪري ستل هو ۽ اها ڳالهه قاضي قادن تائين جا پهتي تہ قاضي ڊوڙ ڪٽي آيو ۽ ان شخص جي پيرن کان ٻہ دفعا اولاريو تنهن تي ان شخص چيس پير جيڏانهن ڪپئي تيڏانهن ڪر، پر دل حقيقي محبوب ڏانهن مائل ڪر! ان ئي وقت درو اچلائي جوڳي وارو بيت چيائين. انهي بيت جي ڪلام کي صوفياڻي ڪلام جو ابتدائي نمونو ڄاڻائي ٿو ۽ حقيقي مالڪ جو جلوو پسڻ جي تلقين ڪرڻ ۽ ڪتابي علمن مان جو جلوو پسڻ جي تلقين ڪرڻ ۽ ڪتابي علمن مان محبوب جي نہ ملڻ جو ۽ ٻئي ڪنهن رستي تي هلي الله کي حاصل ڪرڻ جي ڳالهه ڪري ٿو.

قاضي قادن جي سياسي ڪردار تي جڏهن قوم پرست حلقن اعتراض ڪيا ٻئي تہ دهليءَ مان هِيري ٺَڪُر جو ڪتاب 'قاضي قادن جو ڪلام' شايع ٿيو، جنهن ۾ 112 بيت هئا، جن تي ڊاڪٽر بلوچ ۽ ڊاڪٽر سنديلي ۽ ڊاڪٽر تنوير تبصرا ڪيا.

ان کان پوءِ ڊاڪٽر بلوچ جي ڪل ڏهن ماخذن جن ۾ 135 بيت آهن تن جو ذڪر ڪيو آهي. وڌيڪ وضاحت ڏيندي لکي ٿو تہ هيري ٺڪر موجب راڻيا مٺ جي گرنٿ "سنتون ڪي واڻي" سميت ٻيا 4 ٻاهر جي 6 سنڌ جا مآخذ آهن ۽ هيري ٺڪر موجب هن بنيادي گرنٿ ۾ دادو ديال ۽ گرونانڪ سميت 69 شاعرن جو ذڪر ٿيل آهي.

ڊاڪٽر بلوچ قاضي قادن جي ٻئي ڪلام ملڻ ڪري کيس شڪ شبهي کان سواءِ شاعر مڃي ٿو. جنهن ۾ فڪر سمايل آهي ۽ ستن بيتن جي بنياد تي کيس صوفي ۽ عالم مڃي ٿو.

ان کان علاوه هيري ٺڪر ۽ ڊاڪٽر بلوچ جا قاضي قادن جي ڪلام جي معيار ۽ معني تي رايا پيش ڪندي لکي ٿو تہ "هيرو ٺڪر قاضي قادن جي ڪلام لاءِ لکي ٿو تہ ان قصيده گوئي، قصہ خواني واري درٻاري شاعري ۽ مذهبي پرچار ڪئي. ڪن اُن جي پرچاري شاعريءَ کي ادبي معيار ڏنو آهي. "هن سنڌي شاعريءَ کي چارڻن ۽ ڀٽن جي قصيدن ۾ سمايل مبالغي جي ڏيڻ مان ڪڍي ان کي فڪر ۽ فلسفي جي پڪي پختي زمين تي آندو ۽ ان کي اهو آڌار ڏنو جنهن تي اڳتي هلي اساسي (ڪلاسيڪي) سنڌي شاعريءَ جي عمارت کڙي ٿي. (12)

ڊاڪٽر عبدالجبار وڌيڪ لکي ٿو تہ ان وقت فارسي ٻوليءَ جو بول بالا هئڻ جي باوجود قاضي قادن سنڌي ٻوليءَ ۾ شعر چيو. اهي حقيقتون کيس سنڌي شاعريءَ جو باني ۽

پڌڪندڙ سنڌي شاعريءَ کي نئين راهه ڏيکاريندڙ جو درجو ڏيارين ٿيون. ايتري قدر جو شاهه ڪريم ۽ شاهه لطيف به سندس اثر قبوليو.

ڊاڪٽر جوٽيجو بقول ڊاڪٽر بلوچ جو حوالو ڏيندي لکي ٿو ته ”قاضي قادن سنڌ جي صوفيانه فڪر جو اڳواڻ آهي.“ ان کان علاوه ڊاڪٽر بلوچ وارين ڳالهين جو ورجاءُ ڪندي ص57 تفصيلي طور سندس فن ۽ فڪر تي لکي ٿو سڀ ڪجهه اهم آواز آهي. محبوب کان سواءِ ڪجهه به نه پيو پسجي.

فن جي لحاظ سان اسان کي انهن بيتن ۾ ’بنيادي‘ به-ٽُڪي سنڌي بيت کان وٺي ’مڪمل‘ سنڌي بيت تائين ارتقاء جون سڀئي صورتو ملن ٿيون. مثلاً پهريون بيت ’بنيادي‘ سٽاءَ وارو آهي، جنهن جو قافيو ٻنهي مصراعن جي آخر ۾ آهي. ٻئي کان وٺي پنجين تائين هڪ نئين فني تبديليءَ جو ساڳيو مثال موجود آهي، يعني ته پهرين مصرع ۾ قافيو پڇاڙي جي بدران وچ ۾ آندل آهي. ڇهين ۾ قافيو پهرين مصرع جي آخر ۾ ۽ ٻيءَ جي وچ ۾ آندل آهي. ستين بيت جي ٻنهي مصراعن ۾ قافيو پڇاڙيءَ جي بدران وچ ۾ آندل آهي، جيڪا پڻ نئين نزاڪت آهي. اهي فني نزاڪتون جن جي ڪري بيت ۾ اندروني ترنم پيدا ٿيو سي غالباً سماع جي موسيقيءَ جي سلسلي مان پيدا ٿيون. آخري نزاڪت جو پهريون مثال قاضي قادن جي عروج واري دور کان اڳ شيخ عبدالجليل چوهڙ جي سماع جي محفل ۾ ڳايل بيت ۾ ملي ٿو (13)، جنهن مان گمان نڪري ٿو ته اهي فني نزاڪتون اڳ شروع ٿي چڪيون هيون پر انهن جا مڙيئي مثال سواءِ قاضي قادن جي ٻئي ڪنهن به شاعر جي بيتن ۾ گڏ نٿا ملن.

هيٺ ڄاڻايل بيت ادبي تاريخن جي ٻين ماخذن ۾ موجود ڪونهن. جوٽيجي صاحب جي ادبي تاريخ ۾ ڪجهه وڌيڪ بيت هن نموني سان ڏنل آهن.

1. اسين ٻانهان تون ڌڻي، پاڻو پاڻ هي ڄاڻ
منڊي تر ميزاڻ، ليکو ڪندين ڪن سين.

2. ڏنئين پاڻ واڪاڻ ي، ڇپ تنهنجي وات
ٻندا خالق نه گهرين، ڪرين پرائي تات.

محبوب جو جلوو هر هنڌ حاضر آهي، هيءَ ڪائنات هڪ محلات مثل آهي، هر طرف کان هر ڳڙکيءَ مان ان جو ئي جلوو پسجي پيو.

3. ايڪ قصر در لک، ڪوڙيين سهسين ڪڙڪيان
جتان ئي ڪرين پرک، تان ئي سڄڻ سامهان.

4. سوئي هيڏانهن سوئي هوڏانه، سوئي سو وسي
تهين سندي سوجهري، سوئي سو پسي. . .

5. زيران زبران آيتان، اکر ان انت نہ پار
هڪڙي ئي ايمان ۾، لهين سيني سار

6. ملان مريئي ماءُ، پتو قسئي پيٽ ۾
اکئين ڏسي الله، تو تہِي هٽين ڏوڙ ۾!!

(هن بيت بابت لکيو اٿس تہ " اڪثر ائين چيو ويندو آهي تہ بيت شاهہ جو آهي، پر ملان جي ماءُ کهڙو ڏوھ ڪيو! حقيقت هاڻي سامهون آئي آهي تہ بيت قاضي قادن جو آهي ۽ هيئن آهي

7. پتو ڦتو پيٽ ۾، وڏي ملا ماھ
ڏائين ڏني ڏوڙ ۾، الله اوري آه.
8. سوئيريان سنهڙو جن تن ڪيوءِ نہ تيئن
توکي اکڙين ۾، پرين پائيندا ڪيئن.

سر ڪارايل جو مضمون هنجهن ۽ ٻگهن جي پيٽ هيئن ڪري ٿو

9. اڃا ٻگهہ م پس، مر ميرا هنجهڙا
رتا جي خالق سين، تني لڳي م ڪس. (13)

ڦقڙن مان هوا اندر ڪٽي رت صاف ڪن ٿا تئين روزا ۽ نمازون تن من لاءِ آهن

10. جئن ڦقر ماه ۾، ايئن روزا عيد نماز
اچا آهي ڪا ٻي، الله سندي حاج.

وڌيڪ بيت هن نموني سان بيان ڪيل آهن جيڪي هيٺ ڏجن ٿا جيڪي ٻين ادبي تاريخن ۾ درج نہ آهن.

1. ڀهرين پاڻ پرک، ڀهرين پرکڻ سؤڪڙا
در ڀي سو ئي رک، جتان ڏکائون لهين.

2. پاٽي وانگر رنگ ۾، پاٽو واڻ رتاس
رڱيندڙ آ پاڻ ڏٽي، سيپي رنگ سداس.

3. سور جنهو کي هوءِ، ڏانها تنها اپرن
ڪاٽي کو ڏنوءِ، ڏانها ڪندو سور ہن.

4. ڪايا منجهہ ڏيئي، پينا جي درياو ۾
پسندا سيئي، ماٽڪ اڪڙين سين.

5. پڙهندو پئي ويو، ڪوڙين لک قرآن
لکي لوڪ نہ سگهيو، پاٽي اندر پاڻ

6. ڪڏهين ہيري ہور، ڪڏهين ڦل نہ هڪڙو
ڪڏهين پريان جا پور، ڪڏهين سڪان سڏ ڪي.

ڊاڪٽر عبدالجبار فلسفي کي سمجهڻ، خيال کي ظاهر ڪرڻ بابت لکي ٿو تہ سندس ڪلام سنڌ، گجرات ۽ راجستان جي سنتن ۽ درويشن جي صحبت سبب سنڌ کان ٻاهر هليو ويو ۽ هريانا صوبي تائين وڃي پهتو. اهو بہ ڄاڻائي ٿو تہ سندس ڪلام جي ملڻ سبب ان تي وڌيڪ مطالعو ڪيو وڃي. وڌيڪ لکي ٿو تہ هيري ٺڪر جي ڪلام ملڻ کان پوءِ موتي لعل ڪلام کي پڙهڻ ۽ درست ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. ان کان پوءِ ڊاڪٽر بلوچ ڪلام جا 10 ماخذ اڳيان رکي پڙهي درستگي ڪئي ۽ قاضي قادن جو ڪلام جيڪو نبي بخش جو سهيڙيل آهي ان مان سندس وفات متعلق کي ٿو تہ آخري عمر ۾ مديني شريف ۾ وڃي رهڻ مان گمان ٿئي ٿو تہ آخري عمر ۾ اتي رهي پيو ۽ اتي ئي وفات ئي. ڊاڪٽر جوٽيجو لکي ٿو تہ هو پنهنجي دور ۾ ايڏي وڏي شهرت واري شخصيت جو مالڪ هو جيڪڏهن بکر، سيوهڻ، دربيلي يا ٺٽي ۾ سندس وفات ٿئي ها تہ هوند سندس زيارت طور اڄ تائين موجود هجي ها.

اڪبر لغاري، قاضي قادن جي ولادت ۽ وفات جو تاريخ يا سال نہ ڄاڻايو آهي بس اهو ڄاڻايو اٿس سمن جي آخري دؤر ۽ ارغونن جي شروعاتي دور جو شاعر هو. اڪبر لغاري فقط سندس ہہ بيت پوين لکيل تاريخن جو ورجاءُ ڪندي پيش ڪيا ۽ ڊاڪٽر بلوچ جي لکيل فن ۽ فڪر ڌهرايو آهي.

مخدوم نوح رح

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، مخدوم نوح رحہ جي باري ۾ لکي ٿو تہ ” مخدوم صاحب پنهنجي ولايت جي اوائلي دور ۾ الاهي مُشاهدي بابت ائين پانيو تہ جڻ هو ’ذات حق‘ کي پنهنجي اکين سان ڏسي ٿو سگهي. اهو ٻڌي مخدوم جعفر بوبڪائي هلي آيو ۽ اچي مخدوم صاحب کي ذهن نشين ڪرايائين تہ الاهي مُشاهدن جو تعلق ظاهري اکين سان نہ بلڪ اندر جي اکين سان آهي. وڌيڪ سمجهائڻ خاطر مخدوم موصوف کي چيائين تہ: اکيون بند ڪريو ۽ پوءِ توجهہ ڪريو. مخدوم صاحب ائين ڪيو تہ پاڻ اندروني توجهہ سان وڌيڪ مشاهدو ٿيو ۽ مخدوم جعفر جي سچي حقيقت کي محسوس ڪيائون. پوءِ ٻين جي هدايت خاطر مثال ڏيئي چوندا هئا تہ:

”نہ آيو جعفر، تہ نوح ٿيو ڪافر“

انهيءَ ساڳي حقيقت کي پنهنجي هيٺين بيت ۾ بيان ڪيائون تہ:

اپٽيان تہ انڌيون، پوريون پرين پسن
آهي اکڙين، عجب پر پسڻ جي.

جوڻيجو صاحب هن بيت بابت لکي ٿو تہ ”چپر ۾ چڙيون (طالب المولي) ۾ مٿي ذڪر ڪيل بيتن ۾ گڏ هيٺيان بيت بہ درج ٿيل آهن.“ مٿيون بيت ورجايو اٿس.

پنهنجي زندگي جي غالباً پوئين دور ۾ مريدن ۽ معتقدن جي هدايت لاءِ مخدوم صاحب بعضي ڪي بيت چيا، جيئن تہ:

ماڪَ نہ پانيو ماڙهئا، پيئي جا پرپات
روئي چڙهي رات، ڏسي ڏکوين کي.

هن بيت مطالق جوڻيجو صاحب هن نموني اظهار ڪري ٿو

1. پيئي جا پرپات، سا ماڪ نہ پانئيو ماڙهئا
روئي چري رات، ڏسي ڏکوئين کي. (15)
ان بعد هڪ وڌيڪ بيت لکيو اٿس
2. نہ سي جوڳي جوءِ ۾، نہ سي سامي وات
ڪاپڙين ڪنوات، وڏي ويل پلاٽيا.

ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو لکي ٿو تہ ”مخدوم نوح جو شجره نسب حضرت ابوبڪر صديق رضہ سان ملي ٿو. جڏهن تہ حضرت ابوبڪر صديق رضہ سان ملندڙ شجري واري نقشبندي طريقي جا ٿيندا. مخدوم نوح رح جن سنڌ ۾ سهروردي سلسلي جا خاتم ۽ سروري اويسي سهروردي سلسلي جا باني هئا.“ (16)

منهنجي تحقيق مطابق مخدوم نوح حضرت ابوبڪر صديق رضہ جي شجره مان نہ هو ڇاڪاڻ تہ تذڪره مخدومان هالا جيڪي مخدوم جميل زمان جي تصنيف آهي ان ۾ اويسي طريقي جو هو. ”هو اويسي طريقي جو پير هو جنهن ڪري ظاهري ۾ ڪنهن بزرگ جي صحبت ۾ رهي ڪسب ڪماليت نہ ڪيو هو پر الله تعاليٰ جو وهب هو جنهن ڪري ولايت جي انتهائي درجي تي وڃي پهتو هو.“ (17)

هنن بيتن بابت جوڻيجو صاحب لکي ٿو تہ ”ڊاڪٽر دائود پوٽي ڇپيو آهي تہ اهي مخدوم غلام حيدر صديقي صاحب وٽ هئا ۽ انهن جو سنڌي ترجمو ڇپائڻ جو خيال هو.“ (18)

مخدوم نوح رحہ پنهنجي آخري بيماريءَ واري وقت ۾ پڻ ڪي بيت چيا، جيڪي وڏيڪ مشهور آهن. پنهنجي بيماري کي مُهلِڪ مرض ڄاڻندي، ۽ پڻ پنهنجن ڪن رفيقن ۽ پيارن جي جدائي محسوس ڪندي هيءَ بيت چيائين تہ:

نہ سي جوڳي جوءِ ۾، نہ سا سَکي ڇاٽ
ڪاپڙين ڪنوات، وڏي ويل پلاڻيا. (19)

جوڻيجو صاحب هن بيت ۾ جيڪا ردوبدل درج ڪئي آهي اها مٿي بيت نمبر 2 ۾ ڏيکاريل آهي.

پنهنجي هڪ پياري معتقد، ابابڪر لڪياري جي نالي پيغام طور بيت چيائين تہ:

ابابڪر آءِ، سامي سفر هليا
تِهان پوءِ مٽا، سِڪيين سناسين کي.

اهو بيت جڏهن ابابڪربڌو، تڏهن پنهنجي طرفان پيغام طور بيت چوائي موڪليائين تہ:

اڇانتو اڇان، ڪجائو جَري جي جتا
تهان پوءِ مٽا، سِڪان سناسين کي.

اڪبر لغاري اهو ڪلام ادبي تاريخ ۾ درج نہ ڪيو آهي.

مخدوم نوح جو نبي بخش خان بلوچ هن نموني سان ذڪر ڪيو آهي:

مخدوم نوح صاحب خميس ڏينهن تاريخ 7 ذوالقعده سنہ 998 هہ (1590ع) ۾ وفات ڪئي. انهيءَ لحاظ سان پوبان تي بيت وفات واري آخري مهيني جا تي سگهن ٿا. پهريون بيت البت اڳ جو ۽ اندازاً 950 _ 998 هہ واري دور جو ٿي سگهي ٿو.

مخدوم نوح رح بابت جوڻيجي صاحب مختصر ذڪر ڪيو آهي ۽ بيت ڏنو آهي

سمو بہ ساٿين گڏ، تون لوچج لج ڪي،
هلندي سمي سامهون، تون پڻ ڪرت ڪج،
تہ تو پڻ ٿئي ڏيءِ، سمي بہ سوپ ٿئي.

اڪبر لغاري، مخدوم صاحب بابت ڪجهہ تفصيل لکندي 2، 3، 4، 5، ۽ 6، بيت جو ورجاءُ ڪيو آهي جڏهن تہ پهريون بيت ڏنل ڪونهي.

خانبهادر محمد صديق، مخدوم نوح کي ادبي تاريخ ۾ شامل نہ ڪيو آهي. جوڻيجي صاحب بيت جو ورجاءُ ڪيو آهي. جڏهن تہ ان کان اڳ هڪ ٻيو بند بہ ڏنو آهي جيڪو هن نموني سان آهي.

متان ڏسي موهجين، دنيا وارو ڏڄ
جدا ڪجئين جو دون، چائي ڪي ٿي چڄ
نرمل نوح فقير چئي، ڪر رب سان ريجهي رڄ
منيون پيڙي پڄ، وقت وڃي ٿو وسيلا.

جوڻيجو صاحب مخدوم نوح جي وفات بابت هن طرح ذڪر ڪيو آهي جيڪو ڪجهہ وڌيڪ تفصيلي آهي.

”مخدوم نوح 27 ذوالقعد 998 هجري بمطابق 26 سيپٽمبر 1590ع ۾ وفات ڪئي. “ (20)

شاهہ لطف الله قادري

تعليمي درسگاهن کان ٻاهر پڻ هن دور جي عالمن ۾ اهو احساس وڌيو تہ اعليٰ فڪر ۽ معنيٰ وارا علمي موضوع ڪوشش ڪري، فارسيءَ بدران سنڌيءَ ۾ بيان ڪجن تہ جيئن اهي سولائيءَ سان سمجهائي سگهجن. سڀ کان اول هن دور جي وڏي صوفي سالڪ شيخ المشائخ شاهہ لطف الله قادري، 11084 _ 1100هہ وارن سالن ۾، توحيد ۽ رسالت

جهڙي وڏي معنيٰ واري موضوع کي تصوف ۽ طريقت ذريعي سنڌيءَ ۾ سمجھائڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ ان لاءِ سنڌي بيتن ۾ ’رسالو‘ تصنيف ڪيو. هيءُ رسالو اعليٰ سنڌي شاعري جي تاريخ جي لحاظ سان پڻ هڪ شاهڪار هو پر هت اهو ڄاڻائڻ ضروري آهي ته ان وقت ان جو تصنيف ٿيڻ سنڌيءَ ۾ تعليمي تحريڪ جي عام مقبوليت ۽ ڪاميابي جو هڪ روشن مثال هو. شاهه لطف الله اهو رسالو هڪ خاص ارادي، ذوق ۽ ڪوڏ سان منظوم ڪيو جنهن جو ذڪر هيٺينءَ طرح ڪيائين ته:

ڪوڏانڪئو رسالو ايءَ فقير جوڙي بيتن
ته هوءَ سنڌيءَ وائيءَ سهڪو ٻجهڻ اٻوجهن
پاهنجيءَ ٻوليءَ ڪري سگھائي اي سکن
لطف الله چئي لئي پيو ورسکن ۽ پڙهن.

عبدالجبار جوڻيجو پنهنجي ادبي تاريخ ۾ مٿي ڏنل بيت جو ورجاءُ ڪيو آهي پر لفظن ۾ ٿوري گھڻي ڦير گھير ڪئي آهي، جڏهن ته ڪجھه سٽن جو اضافو هن نموني سان ڪيو آهي.

ڪوڏان ڪيو رسالو اي فقير جوڙي بيتن
ته هوءَ سنڌي وائي سهلو ٻجهڻ اٻوجهن
پاهنجي ٻولي ڪري سگھائين اي سکن
لطف الله چئي لئه پيو ورسکن ۽ پڙهن.
ساري شامل سو ڪئو مٿي سنئين قسمن
قسم پهريون منجھه وحدت درجي ٻيو سلوڪ سالڪن
ٽئو منجھه صفتن چئين ڪلمن چوٿون منجھه موحدن
پنجون منجھه عشق عاشقين، پڻ حال عاشقن
ڇهون منجھه ترڪ دنيا جي ۽ فقر فقيرن
ستون منجھه پير، مرشيد جوڳين
اي هنڌ جي آهين هيڪڙا، جت هليو اوءِ وچن. (21)

عنوان اڪثر هيٺئن قائم ڪيا ويا آهن.

قسم اول: منجھه درجي (جل جلاله) قسم ٻيو: منجھه سلوڪ سالڪن، لکڻ ۾ لکئوم، مٿي پنجيهين بيتن، قسم ٽيون: منجھه صفت چئين ڪلمن، ايئن هر هڪ باب ۾ آيل بيتن جو تعداد ڄاڻايل آهي. شاهه لطف الله هنن ستن بابن ۾ ڄاڻايل عنوانن تي سير حاصل بحث ڪيو آهي.

وحدت ۾ ڏٺيءَ جي هيڪڙائي جو ذڪر وحدت جي وڻجارن طرحين طرحين لفظن ۾ ويچار هر موحد عاشق شاعر خوبصورتيءَ سان بيان ڪرڻ جي هرڪا ڪوشش ۾ ڪاوش ڪئي آهي. شاهه لطف الله قادري فرمائي ٿو.

عقل ات اوچون ٿيو نڪا فڪر جاءِ
اوءِ پينا تنهن اگهور ۾، جتي مون نه جاءِ
ات حيرت هنيو سيڪو، ڪنهن کي رسي نه ڪاءِ
هي هي ڪندا هاءِ، روندا عارف اڳ ويا.
وحدت سڀ وجود ۾، هيڪا هيڪ پسن
او ٻئايان ٻهار ٿيا، دعويٰ دم نه ڪن
سي منجهه حيرت رهن، ”ڪين“ ڪيائون تڪيو. (22)

عارف ڪيئن وحدت جي وائي ڪندي محبوب حقيقي تائين رسيا حق جي طالب ۾ سنئين راه اختيار ڪندي ڪٿي پهتا، ان لاءِ شاعر چوي ٿو.

شريعت جي سوجهري، هليا ڏونه حق
طريقت تار ڪيا، وسرئن ورق
حقيقت جي حال سين، ره سوناٿون سابق
هي جي هوءِ رسيا حاذق، معرفت مشاهدو تن کي.

پوڻن وحدت ويءَ ۾، شرع گهر سندون
جتي مپ ملڪين ناه ڪو، تتي آهيرون
توڙي ويا وره ڪيترا، پرو تان نه پئون
سوئي سير ٿئون، ناه نهايت جنهن جي.

مئي متي مهراڻ ۾، هي جي پاڻ وجهن
نه سي اوري نه پري، اوءِ اندر وه وجن
تن منجها منجهه تڪيا، اوءِ منجها منجهه رهن
سي پينا تت وجن، ناهه نهايت جنهن جي.

اهي سالڪ وحدت جي واديءَ ۾ غرق رهن ٿا. اونهي عميق ۾ ٽبي هڻي پرين پسن ٿا. شاهه لطف الله چوي ٿو.

اونهي انت عميق ۾، تهي ڏني جن
نہ سي اوري نہ پري، اوءِ منجهہ پاتار پرن
حاذق حيرت ۾ پيا، ڪين پروڙيو تن
يا دليل المتحيرين، عقل موڙها ان
اي اڙيا عارف اپين، پر پروجهن ناه ڪا. (23)

جي وچان ”لا“ لهي ويئي تہ محبوب حقيقي کي سالڪ ويجهو وجي ٿيو. هر هنڌ سبحان کي پسڻ لڳو. وچ وارو پردو هٽي ويو.

لٿي ”لا“ وچان، سپوئي سبحان ٿيو
جيڪين حجاب حق سين، اوچان سپ ويو
ات هنيو حيرت پيو، پسي ڪين پرين ري.

پنهي جي وچ ۾ ڪو حجاب نہ رهيو ۽ سالڪ بہ عين ذات سان ملي هڪ ٿي ويو.

پيئي رسائي ذات کي الله اسم ذات
ات ڪٿ نہ اڃهي ڪيترو، وائي وجي وات
”لاحجاب بيني و بينڪ، اي لڌائون ڏات
عين جني کي ذات، محئو مطلق سي ٿيا.
اسما اڳي ويا، مسمي محقق
اکر نہ اڃهي ان کي، جي حضوري حق
سي پيهي ويا پاتار ۾ منجهہ اونهائي عمق
سندا ذات مطلق، آهن اهج اڳانجها ان کي.

سپ صورت ۾ يار سمايو آهي. رنگ محل ۾ هن جو ئي جلوو آهي. تصوف ۾ عارفن اهو کولي سمجهايو آهي تہ ظاهري صورتون کهڙيون بہ هجن پر سڀني ۾ ذات حقيقي جا پرتوا پيا پون. ان ڳالهہ کي شاهہ لطف الله کولي بيان ڪيو آهي. هيٺ سندس ڪلام مان ڪجهہ سٽون ڏجن ٿيون.

1

نڪا صورت سرير جي، نڪو قيل نہ قال
سپ سپوئي حال، پيهي ڪن پروڙيو. (24)

2

سوئي پانڌي پنڌ سو، سا ئي راه سو رند

3

سوئي عاشق عشق سو، سوئي عارف عرفان

4

سوئي دريا دؤر سو، سو تارو سو تانگ

قسم پنجين ۾ عشق ۽ عاشقن جي حال بابت بيان آهي. هن باب ۾ ”حسن حبيبن جي“ ۽ ” سڪ سپرين جي“ جي تڪ سان محبت ۽ مجاز جو رنگ ظاهر آهي. هن باب ۾ محبوب جي حسن ۽ سندس سڪ جو ذڪر ڪندي شاعر بلاغت جا باب کولي وڌا آهن. هي چند بيت اهڙي نشاندهي ڪن ٿا.

حسن حبيبن جو، پسين جي هيڪار
تہ توکي سڀ ڄمار، وڃي اڄ ورهن جي.

حسن حبيبن جو، پسين جي پيهي
تہ توکي سيئي، ٻيون وڃن وسري،

حسن حبيبن جو جني ڏٺو ماءِ
تني منجهان ڪاءِ، سک نہ ستي ڪڏهن

حسن حبيبن جو، ڳڙهڻ ڪانهي ڳت
ڪا جا آهي يت، سا اندر ڪُهيو اڌ ڪري.

حسن حبيبن جو، نہ ڪو ڳاڇ نہ ڳت
ات منجهيو وڃي مت، حيرت هنيو سيڪو

سڪ تنهنجي سپرين کهيو ڪري ڪباب
عاشقن اي ثواب، جيئن پچن لئہ پرينءَ جي.

سڪ تنهنجي سپرين اندر ٻارين آڳ
لاڳاپا ۽ لاڳ، وين سڀ وجود جا. (25)

اهڙي ريت قسم ڇهون فقر ۽ فقيرن بابت آهي. هن ۾ جوڳين ۽ سامين جو ذڪر آهي. ائين هي باب جڻ سر رامڪلي آهي. هن ۾ ڏيڍ سئو بيت آندل آهن. جوڳين جو ذڪر ڪرڻ اسان جي شاعرن جو پسنديده موضوع آهي. شاهه لطيف الله جوڳين جو بيان ڪندي پنهنجا خيال نهايت پر جوش انداز ۾ ظاهر ڪري ٿو. سندس بيتن ۾ هن موضوع جا گوناگون مضمون شامل آهن. بيتن مان چونڊ ڪرڻ مشڪل آهي پر نموني طور چند بيت هي آهن.

1

جيجان آهين جوڳ جا، ڪي آڳانجها سور

2

سامين سا نہ وسري، ڪنهن جنهن هئا جاٽ

3

ڪي هليا وٽڪوٽ ڏونه، ڪي ڪهيا ڏونه قندار

4

ڪيها چٽ پٽ جوڳين، ڪيهي راس رلين

5

هند امڙ آديسين ڪي، تان ڪي آ پل جهل

6

ماءُ ويراڳي آئيا، پڇن تا اوطاق

7

سيليون سڱيون ڪينريون، سپ چڏيائون ساڄ

8

نہ گدا نہ گبري، ڪڇ نہ ڪاچوٽي

ڇهين وانگر ستين قسم ۾ بہ جوڳين ۽ سامين جو ذڪر آهي. جوڳين جو مختلف هنڌ پيٽڻ ۽ ساز سنک وڄائڻ جو بيان ڪندي شاعر جڻ ڪري مختلف ملڪ ۽ تڪيا پيٽڻ بابت چوي ٿو.

1

ڪي هليا هرمج ڏونه، ڪي پرتڪال پرن
ڪني ڪوڏ ڪنيات جو، ڪي متي گنگا گجن

شاهه لطف الله جي تصنيف ۾ سنڌي بيت آهن. هي ڪتاب 21 بابن تي مشتمل آهي ۽ فارسي زبان ۾ آهي. سلوڪ ۽ طريقت جي بيان ۾ لکيل هن ڪتاب ۾ وضاحت خاطر سنڌي بيت ڏنل آهن. بيتن تي عنوان بہ رکيا ويا آهن. جن جو تعلق پير مرشد، تصوف، طريقت ۽ شريعت توڙي لاڳاپيل ڳالهين بابت آندل نصيحتن تي آڌاريل آهي. مثال طور ويهن بيتن مان بہ هي آهن.

1

پڇئو پر پيغمبري انهيءَ ره رمن

2

ره شريعن هليا، تفڪر طريق ٿئون

سنڌي رسالي جي بيتن جي مقابلي ۾ 'منهاج المعرفت' جا بيت منفرد انداز بيان ۾ آهن. شريعت ۽ طريقت جي سمجهاڻيءَ خاطر ڏکيا اصطلاح ڪم آندل آهن. انهن ۾ زبان ۽ بيان جي اها سلاست ۽ رواني ناهي جا انهن ئي ڳالهين جي بيان ۾ شاهه لطف وٽ آهي. انهن ۾ وزن جي پختگي بہ اچي وڃي ٿي. بهرحال قاضي قادن، دادو ديال، شاهه ڪريم جي ڪلام جي تسلسل ۾ شاهه لطف الله قادريءَ جو ڪلام هڪ وڏي وٿ آهي ۽ سنڌي شاعريءَ ۾ جيڪي سنگ ميل آهن انهن ۾ هڪ ڪري ڳڻيو ويندو. (26)

نيتجو:

سنڌي ادب جي مڙني تاريخن جي مطالعي مان خبر پوي ٿي تہ ڪلاسيڪل شاعرن جي تذڪري ۾ اڪثر ورجاءَ کان ڪم ورتو ويو آهي، جيڪڏهن ڪنهن ماخذ ۾ ڪا نئين تحقيق يا ڪو نئون پهلو آندو بہ ويو آهي تہ اُن جي اُپٽار مڪمل ناهي ڪئي وئي. سنن جا تضاد، گُمان ۽ انديشا، روايتن جي ورجاءَ سبب ڪلاسيڪل شاعريءَ جو اصل پيغام پڙهندڙن تائين ڪونہ ٿو پهچي. سنڌي ڪلاسيڪل شاعريءَ تي جديد تحقيق جي پڻ ضرورت آهي.

حوالا

1. بلوچ، نبي بخش خان (ڊاڪٽر)، "سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب جي تاريخ" پاڪ اسٽڊي سينٽر، ڇاپو ڇوٿون، سال 1999ع، ص 69
2. جوڻيجو، عبدالجبار. "سنڌي ادب جي مختصر تاريخ. " سنڌي لئنگئيج اٿارٽي جو ڪتاب نمبر 84، سال 2004ع، ص 26

3. ڪلاسيڪل شاعري ص 19
4. بلوچ، نبي بخش خان (ڊاڪٽر)، "سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب جي تاريخ" پاڪ اسٽڊي سينٽر، ڇاپو ڇوٿون، سال 1999ع، ص 132
5. ميمڻ، خانبهادر محمد صديق، سنڌي ادب جي تاريخ (جلد ٻيو) ايڊيشن ڇوٿون، سال 2000، ص 28
6. ساڳيو ص 29
7. ساڳيو ص 30
8. ساڳيو ص 31
9. بلوچ، نبي بخش خان (ڊاڪٽر)، "سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب جي تاريخ" پاڪ اسٽڊي سينٽر، ڇاپو ڇوٿون، سال 1999ع، ص 228
10. ساڳيو ص 229
11. جوڻيجو عبدالجبار، "سنڌي ادب جي مختصر تاريخ. " سنڌي لئنگئيج اٿارٽي جو ڪتاب نمبر 84، سال 2004ع، ص 53
12. ساڳيو ص 56
13. ساڳيو ص 38
14. ساڳيو ص 69
15. ساڳيو ص 41
16. ص 20 تذڪره مخدومان هالا
17. ص 21 اويسي طريقو ص 30 تذڪره مخدومان هالا.
18. جوڻيجو عبدالجبار، "سنڌي ادب جي مختصر تاريخ. " سنڌي لئنگئيج اٿارٽي جو ڪتاب نمبر 84، سال 2004ع، ص 41
19. جوڻيجو عبدالجبار، "سنڌي ادب جي مختصر تاريخ. " سنڌي لئنگئيج اٿارٽي جو ڪتاب نمبر 84، سال 2004ع، ص 61
20. جوڻيجو عبدالجبار، "سنڌي ادب جي مختصر تاريخ. " سنڌي لئنگئيج اٿارٽي جو ڪتاب نمبر 84، سال 2004ع، ص 64
21. جوڻيجو عبدالجبار، "سنڌي ادب جي مختصر تاريخ. " سنڌي لئنگئيج اٿارٽي جو ڪتاب نمبر 84، سال 2004ع، ص 93
22. جوڻيجو عبدالجبار، "سنڌي ادب جي مختصر تاريخ. " سنڌي لئنگئيج اٿارٽي جو ڪتاب نمبر 84، سال 2004ع، ص 93
23. جوڻيجو عبدالجبار، "سنڌي ادب جي مختصر تاريخ. " سنڌي لئنگئيج اٿارٽي جو ڪتاب نمبر 84، سال 2004ع، ص 94

24. جوڻيجو عبدالجبار. "سنڌي ادب جي مختصر تاريخ. " سنڌي لئنگئيج اٿارٽي جو ڪتاب نمبر 84، سال 2004ع، ص 95
25. جوڻيجو عبدالجبار. "سنڌي ادب جي مختصر تاريخ. " سنڌي لئنگئيج اٿارٽي جو ڪتاب نمبر 84، سال 2004ع، ص 96 کان 97
26. جوڻيجو عبدالجبار. "سنڌي ادب جي مختصر تاريخ. " سنڌي لئنگئيج اٿارٽي جو ڪتاب نمبر 84، سال 2004ع، ص 100